

УДК 343.122+343.123

Соф'їн М. І. – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧИМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Досліджено взаємозв'язок процесуальних гарантій, принципів і презумпцій в аспекті забезпечення слідчим відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Розглянуто їх співвідношення з інститутом відшкодування шкоди. Виявлено недоліки в законодавчому регулюванні та запропоновано можливі шляхи їх виправлення.

Ключові слова: шкода, кримінальне правопорушення, відшкодування шкоди, слідчий, потерпілий, презумпція, принцип, гарантія.

Завданням кримінального судочинства є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду. У ст. 56 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України визначено право потерпілого на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Правова держава передбачає закріплення демократичних прав і свобод людини й громадянина, а також наявність механізмів гарантій їх забезпечення. Виконання завдань кримінального судочинства пов'язане з розширенням і належною реалізацією процесуальних прав осіб, які постраждали від кримінального правопорушення, зокрема в аспекті забезпечення права на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Для цього в кримінальному процесуальному праві запроваджено систему презумпцій, принципів та гарантій.

Актуальні питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, розглянуто в дослідженнях

Ю. П. Аленіна, М. І. Гошовського, С. В. Давиденка, В. В. Кривобока, О. В. Крикунова, О. П. Кучинської, О. І. Назарука, В. Т. Нора, Т. І. Присяжнюка, В. М. Савицького, І. І. Татарина, Л. Д. Удалової та ін.

Незважаючи на значний внесок науковців, досі актуальними залишаються питання про систему презумпцій, принципів і гарантій забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Метою статті є розкриття змісту та взаємозв'язку процесуальних принципів і гарантій забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Під час учинення кримінального правопорушення особа зазнає моральної, майнової та фізичної шкоди, забезпечення відшкодування якої покладено на державу. Реалізацію механізму відшкодування шкоди забезпечують шляхом дії презумпцій, принципів і гарантій, а обов'язок доказування її виду та розміру покладено на слідчого. Можливості інших учасників процесу, зокрема осіб, які зазнали моральної, майнової та фізичної шкоди, значно вужчі. Здебільшого зазначені особи виконують пасивну роль у забезпеченні відшкодування шкоди, хоча з розширенням засади змагальності чинний КПК України дає змогу їм брати активну участь у цьому.

У контексті дослідження науковий інтерес становить, передусім, охорона прав потерпілих від кримінального правопорушення в аспекті відшкодування завданої шкоди крізь призму презумпцій, принципів і гарантій.

Шкоду може бути завдано будь-якій фізичній особі, яка бере участь у кримінальному судочинстві – як особі, що зазнає кримінального переслідування (обвинувачений, підозрюваний, підсудний, засуджений), так й особі, яка зазнала шкоди від злочину (потерпілий або цивільний позивач), іншим учасникам кримінального судочинства [1, с. 52]. У зв'язку із цим важливими є кримінально-процесуальні гарантії, що забезпечують права зазначених суб'єктів.

Поняття «гарантії» охоплює комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, усунення можливих перешкод для їх повного та належного здійснення [2, с. 555]. Змістом правових гарантій, на думку Є. В. Білозьорова, є правові умови, які сприяють реалізації прав і свобод людини та громадянина. Функціональне

призначення правових гарантій полягає у впливі на реалізацію прав і свобод людини та громадянина [3, с. 6].

На важливості кримінально-процесуальних гарантій наголошував М. С. Строгович. Запорукою успішності розслідування кримінальної справи, зокрема встановлення істини є відповідні процесуальні гарантії [4, с. 28].

Процесуальні гарантії забезпечення відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди спрямовані на захист законних прав та інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень, ефективне поновлення їхніх прав, своєчасне й повне відшкодування завданої їм шкоди.

Проблема гарантій та захисту прав і свобод людини й громадянина, слушно зауважують учені, є надзвичайно складною в тому аспекті, що її розв'язання передбачає значні фінансові витрати, належний стан законодавства, відповідний рівень роботи правоохоронних органів [5, с. 3–4]. Вони є важливим елементом у механізмі відшкодування шкоди потерпілим від кримінального правопорушення та необхідними гарантіями захисту прав і законних інтересів осіб у кримінальному провадженні загалом, а тому потребують належного правового врегулювання й ефективної реалізації на практиці.

До процесуальних гарантій, що забезпечують право на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, належать обов'язки органів досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді та суду охороняти законні інтереси осіб, які постраждали від кримінального правопорушення, роз'яснювати й забезпечувати можливість реального здійснення ними своїх прав, а також правові засоби, за допомогою яких потерпілий має можливість реалізувати свої права і захистити законні інтереси, домагатися відновлення порушених прав та інтересів, зокрема відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди [6, с. 191].

Дослідник К. Орлов зазначає, що гарантії, спрямовані на забезпечення відшкодування шкоди, поділяють на: а) гарантії потерпілого бути визнаним учасником кримінального процесу (потерпілим і цивільним позивачем); б) гарантії активної участі потерпілого в кримінальному провадженні з метою відновлення його прав і законних інтересів, порушених кримінальним правопорушенням; в) гарантії охорони прав і законних інтересів потерпілого особами, що провадять кримінальний процес

(гарантії, спрямовані на виявлення, усунення та запобігання порушенням прав потерпілого, відновлення його порушених прав і законних інтересів) [7, с. 70]. Ці гарантії здійснення прав потерпілого й цивільного позивача закріплено в кримінальному процесуальному законодавстві у вигляді права на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, подавати докази, давати пояснення, показання, брати участь у дослідженні доказів, оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в порядку, передбаченому КПК України, а також права мати представника тощо.

Запропонована К. Орловим класифікація є цілком аргументованою, однак неповною. Чинний КПК України передбачає заходи кримінального процесуального примусу, які також можна вважати гарантіями, спрямованими на забезпечення відшкодування шкоди. До таких заходів, згідно з Кодексом, належить арешт майна, тимчасове вилучення майна й тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (глава 16 КПК України). Важливими гарантіями, спрямованими на забезпечення відшкодування шкоди, є прокурорський нагляд у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням і судовий контроль, що має сприяти захисту прав й інтересів осіб, зокрема тих, яким кримінальним правопорушенням завдано шкоду. Відповідно до ч. 2 ст. 36 КПК України, прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений пред'являти цивільний позов в інтересах держави та громадян у порядку, передбаченому КПК України та законом. Відповідними повноваженнями наділено також керівника органу досудового розслідування (ст. 37 КПК України). Дієвою гарантією відшкодування шкоди є запобіжний захід у вигляді застави. Таким чином, класифікацію гарантій, спрямованих на відшкодування шкоди, може бути доповнено зазначеними пунктами.

Важливою процесуальною гарантією забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є також ст. 55 Конституції України, яка гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб. На досудовому розслідуванні (глава 26 КПК України) передбачено можливість оскарження рішень, дії чи бездіяльності слідчого або прокурора, зокрема:

нездійснення інших процесуальних дій, які вони зобов'язані були вчинити у визначений Кодексом строк, закриття кримінального провадження, відмови визнати потерпілим тощо. У разі встановлення порушення прав осіб на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, слідчий суддя шляхом розгляду скарг у порядку судового контролю поновлює їх та охороняє від подальшого обмеження.

У сфері забезпечення прав потерпілих на відшкодування шкоди важливою процесуальною гарантією є процесуальна форма, що визначає порядок провадження загалом, алгоритм проведення окремих процесуальних дій, а також порядок прийняття, зміст і форму процесуальних рішень [6, с. 197]. Дотримання процесуальної форми є непорушною умовою забезпечення законності у сфері кримінального судочинства, виконання завдань, які стоять перед ним, важливою гарантією прав й інтересів учасників кримінальної процесуальної діяльності, а також гарантією виконання обов'язків, покладених на суб'єктів процесу. Кримінальну процесуальну форму щодо забезпечення відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди визначено в положеннях ст. 55, 56, 61–64, 127–130 КПК України. Зазначені норми передбачають способи та порядок відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в кримінальному провадженні, а також окреслюють права потерпілих (цивільних позивачів) та обов'язки слідчого щодо забезпечення потерпілому необхідних умов для реалізації його прав і законних інтересів під час досудового розслідування.

Незважаючи на те, що в національному законодавстві передбачено процесуальні гарантії відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, увагу слід акцентувати на впровадженні принципів відшкодування шкоди, завданої потерпілим унаслідок кримінального правопорушення.

Засади (принципи) кримінального провадження нерозривно пов'язані й утворюють єдину систему. Вони відіграють концептуальну роль у забезпеченні гарантій прав і законних інтересів учасників кримінального провадження [8, с. 150]. Актуальним є питання співвідношення процесуальних презумпцій, принципів і гарантій відшкодування шкоди. Із цього приводу П. С. Елькінд цілком аргументовано зазначає, що «...дотримання принципів кримінального провадження є

найважливішою гарантією виконання завдань кримінального судочинства» [9, с. 41].

Принципи є фундаментальними засадами побудови всієї системи кримінального провадження, їх текстуальне відображення в КПК України є бажаним і навіть необхідним [10, с. 357].

Походження слова «принцип» визначає первинність і фундаментальність правових норм, що належать до принципів. Останні є відображенням правових ідей, теорій, підходів до праворозуміння, формування юридичної практики, правової культури [11, с. 115]. Усі положення кримінального процесуального законодавства мають ґрунтуватися, підпорядковуватися та відповідати принципам.

Чільне місце в системі принципів кримінального процесу належить принципу законності. Він зобов'язує всіх учасників провадження неухильно виконувати норми кримінального процесуального законодавства. Порушення його в контексті забезпечення відшкодування моральної, майнової та фізичної шкоди, завданої злочином, є недопустимим.

Із цього приводу М. Орлов зазначає, що «...процес відшкодування завданої злочином матеріальної шкоди складний не тільки сам собою. Він передбачає наявність належного законодавства і точне втілення його приписів у життя. Але цей процес також найчастіше пов'язаний зі значним обмеженням демократичних прав і свобод, наданих громадянам Конституцією України, а будь-яке їх обмеження допустиме лише в межах закону» [7, с. 70]. Забезпечення відшкодування шкоди слідчим супроводжується заходами забезпечення кримінального провадження, тому безпосередньо пов'язане зі значним обмеженням демократичних прав і свобод осіб, залучених у сферу кримінального процесу. Недотримання вимог закону під час застосування цих заходів призводить до визнання доказів недопустимими, а отже, унеможливорює здійснення доказування завданої шкоди й подальше її відшкодування. Аналізований принцип зобов'язує слідчого правильно визначити предмет доказування щодо цивільного позову, якщо його було заявлено, з'ясувати, у чому конкретно виявилася шкода, її розмір тощо.

Принцип законності в діяльності слідчого, спрямований на відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином, полягає в: забезпеченні законності під час перевірки інформації про майно, на яке може бути накладено арешт із метою

забезпечення цивільного позову; забезпеченні законності під час проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій щодо виявлення майна та інших матеріальних цінностей осіб, підозрюваних у вчиненні злочину.

Важливе значення для забезпечення прав потерпілих на відшкодування шкоди має також принцип публічності. Відповідно до цього принципу, слідчий зобов'язаний за законом і службовим обов'язком ужити заходів для усунення негативних наслідків учиненого кримінального правопорушення, зокрема відшкодування завданої ним шкоди. У главі 9 КПК України передбачено такі способи відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому: добровільне відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди підозрюваним, обвинуваченим чи за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою; відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України; заявлення цивільного позову в кримінальному провадженні.

З огляду на принцип публічності, досудове розслідування має бути спрямовано не лише на встановлення осіб, які вчинили злочин з метою притягнути їх до кримінальної відповідальності, а й на виконання завдань, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю обвинувачених та осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за результати злочинної діяльності обвинувачених (цивільних відповідачів). Саме слідчий зобов'язаний за принципом публічності здійснювати доказування заявленого цивільного позову, тобто вчиняти процесуальні дії, спрямовані на встановлення його підстав, розміру, способу відшкодування тощо. Покладаючи цей обов'язок на слідчого, держава певним чином прагне захистити особу, її права й охоронювані законом інтереси від суспільно небезпечних діянь, перелік яких вона встановлює. Процесуально-правовий зміст принципу публічності виявляється в органічному поєднанні інтересів держави щодо охорони прав і свобод людини та громадянина, зокрема потерпілого й обвинуваченого, із завданням запобігання злочинів і справедливого покарання винного та відшкодування завданих збитків [12, с. 513].

Важливим є взаємозв'язок принципу публічності й публічного інтересу. До змісту публічного інтересу належать інтереси держави, суспільства й особистості. Не можна визнати

досягнутими інтереси публічних утворень, якщо ігнорують інтереси окремої особи [12, с. 513]. Зокрема, йдеться про інтерес фізичної особи у відшкодуванні шкоди, якої вона зазнала через кримінальне правопорушення. Таким чином, принципи законності та публічності відіграють важливу роль у діяльності слідчого з відшкодування шкоди, якої особа зазнала внаслідок учинення кримінального правопорушення, відображають правові ідеї законодавця щодо відновлення прав потерпілих осіб.

Водночас на формування процесу відшкодування шкоди впливають не лише гарантії та принципи, а й кримінальні правові презумпції.

Так, В. А. Ойгензихт визначає презумпцію як юридичні правила, положення та прийоми процесу доказування, за допомогою яких можна дійти висновку про наявність певних обставин, фактів, правових статусів і властивостей [13, с. 26]. Дослідник С. О. Ковальчук тлумачить презумпції як явище, що розглядають поза зв'язком із нормами права [14, с. 224]. Таким чином, презумпціями є неспростовні факти, наявність яких не потребує доказування в кримінальному процесі. В аспекті забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним провадженням, цікавою для дослідження є презумпція заподіяння шкоди. Її суть полягає в безумовному визнанні державою завданої шкоди. Це стосується здебільшого злочинів із формальним складом. Вони презюмуються в усіх випадках такими, що завдають шкоди суспільним відносинам, охоронюваним законом. Ця презумпція є неспростовною [11, с. 115].

Для кваліфікації злочину та притягнення особи до кримінальної відповідальності слідчому не потрібно встановлювати шкідливі наслідки. Проте суперечливим є положення п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України, згідно з яким доказуванню підлягають вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат. Вимога цієї статті поширюється на злочини як з формальним, так і з матеріальним складом. Водночас виникає ситуація, за якої згідно з презумпцією завдання шкоди, остання не підлягає встановленню, однак відповідно до вимог п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України слідчий зобов'язаний здійснювати доказування виду та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. З огляду на зазначене, положення аналізованої статті потребує законодавчого врегулювання.

До того ж, проблемним і досить дискусійним є питання відшкодування моральної, майнової та фізичної шкоди потерпілим особам у злочинах із формальним складом. У межах кримінального провадження з формальним складом осіб, які зазнали шкоди, не визнають потерпілими, цивільний позов відповідно не заявляють, а слідчий не вживає заходів для забезпечення відшкодування шкоди. Механізм відшкодування шкоди, завданої такими злочинами, у порядку цивільного судочинства не дієвий. Тому окреслене питання потребує глибшого дослідження та законодавчої регламентації для забезпечення права потерпілих на відшкодування шкоди від злочинів із формальним складом.

Таким чином, гарантії, принципи та презумпції утворюють систему, яка має забезпечити дотримання прав і свобод усіх учасників кримінального провадження, зокрема щодо відшкодування шкоди. Вони є засобами, які надають можливість забезпечити відновлення порушених прав. Однак правове регулювання зазначеного кола питань не можна визнати задовільним. Деякі з них є досить дискусійними та потребують подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тертышник В. М. Обеспечение защиты прав и законных интересов граждан в уголовном процессе / В. М. Тертышник // Государство и право. – 2003. – № 3. – С. 50–55.
2. Погорілко В. Ф. Гарантії прав та свобод людини і громадянина / В. Ф. Погорілко // Юридична енциклопедія : у 6 т., Т. 1. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – 672 с.
3. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Білозьоров Євген Вікторович. – Київ : КНУВС, 2008. – 18 с.
4. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 703 с.
5. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – 424 с.

6. Вітрук О. В. Процесуальні гарантії забезпечення відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди / О. В. Вітрук // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – № 3. – С. 190–201.

7. Орлов К. Кримінально-процесуальні гарантії відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином / К. Орлов // Право України. – 2004. – № 5. – С. 68–71.

8. Бегма А. Окремі питання цивільного позову в кримінальному процесі / А. Бегма // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 8. – С. 149–152.

9. Элькинд П. С. Право обвиняемого на защиту в советском уголовном процессе (общие вопросы) / П. С. Элькинд // Вопросы защиты по уголовным делам : сб. ст. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С. 7–44.

10. Дидич О. Ю. Система принципів кримінального процесу України: еволюція поглядів / О. Ю. Дидич // Актуальні проблеми держави і права. – 2013. – Вип. 69. – С. 353–358.

11. Солоніна О. П. Особливості використання презумпції заподіяння шкоди при вчиненні злочину з формальним складом у доказуванні за кримінальними справами / О. П. Солоніна // Наше право. – 2014. – № 1. – С. 114–119.

12. Волошина В. К. Визначення принципу публічності та його зміст на досудових стадіях / В. К. Волошина // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С. 511–516.

13. Ойгензихт В. А. Понятие гражданско-правовой презумпции / В. А. Ойгензихт // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 25–33.

14. Ковальчук С. О. Поняття, ознаки і види правових презумпцій, які діють у кримінальному провадженні / С. О. Ковальчук // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2013. – № 1. – С. 222–233.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2016